

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.1.13>

Nebojša Lujanović

CENTRIPETALNE SILE I TOČKE SPAJANJA U PRIKAZIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI

dr. sc. Nebojša Lujanović, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku
nlujanovic@hotmail.com orcid.org/0009-0003-4480-5783

pregledni članak

UDK 821.163.4(497.6).09

rukopis primljen: 15. travnja 2023; prihvaćen za tisak: 20. lipnja 2023.

Na tragu pojma “centripetalnih sila” Zdenka Lešića, te njegove nadogradnje u teorijskoj misli Envera Kazaza, ovaj rad je pokušaj daljnjeg izvođenja teza o mogućnosti prepoznavanja konkretnih točaka u povijesti bosanskohercegovačke književnosti kao trenutaka prevladavanja spomenutih sila. Metodologija se sastoji od analize znanstvenih i kritičkih tekstova na prvoj razini, te njihovog kontekstualiziranja unutar kulturnih, ali i društveno-političkih prilika. Takav pristup nam omogućava da ovu sinkretičku kulturu visokog stupnja heterogenosti sagledamo o dijakronijskoj perspektivi i učimo izmjene faza spajanja i razdvajanja. Pokazuje se kako su te točke također u velikoj mjeri determinirane političkim i društvenim kretanjima, kao i da su oko tih faza suglasni različiti znanstvenici i kritičari. Stoga je cilj rada najprije detektirati i izdvojiti faze književnog stvaranja koje bi mogle predstavljati čvrste točke spajanja, a zatim stečene uvide koristiti u proučavanju specifičnog suvremenog trenutka bosanskohercegovačke književnosti. U njemu, naime, nailazimo na mogućnosti uspostavljanja novih točaka čiju punu realizaciju prijeći kontekst društveno-kulturnog razjedinjenja.

Ključne riječi: *bosanskohercegovačka književnost; dijakronija; točke spajanja; poetika; identitet, etnicitet*

1. Uvod¹

Ono što danas nazivamo bosanskohercegovačkom književnošću rezultat je integriranja različitih tradicija u jednu cjelinu. Riječ je o četiri identiteta koji su u isto vrijeme kulturni, etnički i konfesionalni: muslimansko-bošnjački, pravoslavno-srpski, katoličko-hrvatski i sefardsko-židovski (Lovrenović 1998). Spomenuti pojam integracije potrebno je koristiti u ovom slučaju s brojnim ogradama; radi se o spajanju u kojem su i dalje svaka od komponenata zadržale svoju specifičnost, ali su je gradile u skladu s pripadnošću jednoj nad-tradiciji.² Složeni politički, društveni i kulturni uvjeti svojevremeno će ugrađivati, izdvajati, preoblikovati ili djelomično poništavati određene komponente te heterogene zajednice na svim razinama, pa tako i na književnoj. Dolazak osmanske vlasti, austrougarska kolonijalna vladavina, oblikovanje zajedničkih i zasebnih identiteta, pa zatim kreiranje novih (socijalistička zajednica) ili pokušaj međusobnog poništavanja postojećih identiteta – samo su neki od promjenjivih konteksta ili okvira koji su uvjetovali ili usmjeravali (i) književna kretanja. Tako da, pored složenosti, svako razmatranje ovog kompleksnog fenomena, mora uzeti u obzir i iznimnu dinamiku njegove promjene.

U određivanju zadanog korpusa književnih djela pojavljuju se problemi istovremenog detektiranja centripetalnih i centrifugalnih sila kada je u pitanju njihovo svrstavanje u određeni nacionalni okvir. Esencijalistički pristup književnosti u potrazi je za identitetima i korpusima kao homogenim, trajnim, nepromjenjivim i dekontekstualiziranim entitetima. Prije suvremenih teorijskih saznanja, takvi su pristupi preuzimali jedan od najpogodnijih kriterija (jezik ili državljanstvo) i na temelju njega konstruirali prividno homogene kategorije, u ovom slučaju, etnonacionalne (povezivanje bosan-

¹ Ovaj članak rezultat je dugoročnog prethodnog rada na novom svesku *Enciklopedije Bosne i Hercegovine*, točnije na njenoj makropedijskoj natuknici “Književnost Bosne i Hercegovine”, koji je uključivao istraživanje znatnog broja različitih sintetskih tekstova koji daju pregled bosanskohercegovačke književnosti. Među njima se nalaze enciklopedijske natuknice, dijakronijski pregledi ukupne bosanskohercegovačke književnosti ili određenog njenog perioda, kritički tekstovi koji sagledavaju pojedine aspekte iste književnosti, te znanstveni radovi koji pokušavaju definirati njene integracijske elemente. Uzorak analiziranih tekstova definiran je kriterijima frekventnosti u bazama za pretraživanje i dostupnosti samih tekstova, što bi impliciralo da je to ujedno i korpus tekstova koji i u trenutku istraživanja predstavlja referentan uvid u povijest bosanskohercegovačke književnosti.

² Princip integracije koji će Ivan Lovrenović (1984) nazivati “kompozitna integralnost”, u tekstu “Stare i nove vertikale”.

skih Hrvata i Hrvata po kriteriju jezika, recimo) ili bosanskohercegovačke (povezivanje ili stapanje svih navedenih književnosti u jednu kategoriju prema državljanstvu autora) književnosti. Kako je književnost vrlo važan dio identiteta općenito, a kanonska književnost jedna od komponenata nacionalnog identiteta, očekivano se mogu pronaći definicije bosanskohercegovačke književnosti koje podilaze određenim identitetskim narativima, nerijetko time radeći štetu drugim identitetima, kao i samoj književnosti općenito.

Poradi izbjegavanja ideoloških zamki, ali i uvažavanja suvremenih teorijskih saznanja, pristup je u daljnjem tekstu usklađen s teorijskim perspektivama iz spektra konstruktivizma, tj. onima koji uvažavaju dinamičnost, heterogenost, policentričnost i kontekstualnu uvjetovanost korpusa tekstova koji zovemo nacionalna književnost.³ Bosanskohercegovačka književnost je, iz takve perspektive, dinamičan korpus tekstova koji u sadašnjem kulturnom trenutku pokazuje supostojanje triju zasebnih književnosti sa svojim tradicijama, ali koje dijele i dovoljno zajedničkih elemenata, i koje se zbog tih elemenata, kao i činjenice da su se razvijale u okviru istih političko-društvenih uvjeta, mogu smatrati dijelom jedne nad-cjeline koja se zove bosanskogercegovačka književnost (Rizvić 1985: 7–12). Međutim, gledajući njenu ukupnost detaljnije, u dijakronijskoj perspektivi, uočavaju se faze u kojima se razlikuje stupanj integracije spomenute nad-cjeline, kroz dinamiku međudjelovanja centripetalnih i centrifugalnih sila (Kazaz 2008).

³ Prva referenca teorijskog polazišta ovog rada je postkolonijalni teoretičar Homi K. Bhabha koji se protivio esencijalističkoj projekciji identiteta ukazujući na nužnost uspostavljanja odnosa s Drugim u procesu konstrukcije identiteta, i to u tolikoj mjeri da taj Drugi postaje sastavnim dijelom te konstrukcije. Stoga i Bhabha predlaže, u postkolonijalnom kontekstu, da se upotrebljava pojam hibridnog identiteta i time omogući alternativna (pri)povijest naspram koncepta čistog identiteta. Bhabhine konstatacije preuzete prema interpretaciji Ann Brooks (2007: 183-206). Druga referenca se odnosi na teoriju Benedicta Andersona (1990) o naciji kao zamišljenoj zajednici; kao imaginarni koncept, nacija je pod utjecajem različitih silnica moći, društvenih i kulturnih praksi. A to se upravo vidi na primjeru bosanskohercegovačke zajednice i transformaciji onoga što bi predstavljalo njen kolektivni identitet – od srednjeg vijeka, preko osmanske austrougarske vladavine, do jugoslavenske zajednice, i na kraju, nakon njenog sloma. I treća referenca je Marina Protrka Štimec koja se usredotočila na ulogu kanonske književnosti i nacionalnog identiteta (te prateće ideologije). Vrijedi istaknuti njenu tezu o konstrukciji kanonskih vrijednosti kroz učestale prakse da se djelima koja su proizvoljno odbačena kao predstavnici kanonske književnosti dodaju značenja koja im se u početku nisu pripisivala. Cilj takve prakse je kreiranje značenja djela koja nadilaze temporalnost i koja će očuvati tradiciju i dojam stabilnosti vrijednosti (Protrka Štimec 2008: 26). Iz toga izvlačimo zaključak da će se uspostavljanje točki spajanja u bosanskohercegovačkoj književnosti usko povezivati s projekcijama identiteta u pojedinim društveno-političkim uvjetima.

Prema tome, metodologija ovog rada započinje izdvajanjem i analizom spomenutih tekstova (enciklopedijskih natuknica, dijakronijskih pregleda, kritičkih tekstova, znanstvenih radova) koji su uvid ili osvrt na ukupnu bosanskohercegovačku književnost ili neki njen period. Tekstovi su odabrani u svojevrsni uzorak prema kriteriju dostupnosti (sve što je u ovom trenutku dostupno kao knjižnična građa u hrvatskim gradskim i sveučilišnim knjižnicama o toj temi), nastojeći pritom da se, koliko je to moguće, uvaži i princip zastupljenosti različitih metodoloških, ideoloških i identitetskih pozicija (suvremeni i tradicionalni autori, jugoslavenski i post-jugoslavenski, hrvatski-muslimanski-srpski). U njihovim tekstovima se traže točke spajanja, u smislu poetičkog i identitetskog približavanja, a sve na tragu već spomenutog pojma centripetalnih sila koje prvi donosi Zdenko Lešić u prvom dijelu studije *Pripovjedačka Bosna*, kako prenosi Kazaz (2008: 13): “Tu je dilemu možda na najbolji način u, zaista vrijednoj, dvotomnoj studiji *Pripovjedačka Bosna I i II*, razriješio Zdenko Lešić. On, za razliku od većine drugih autora ovog Institutovog projekta, književnost u BiH promatra kao pluralan sistem kojeg tvore u manjem ili većem stepenu homogenosti, kroz stalnu napetost centripetalnih i centrifugalnih poetičkih sila, nacionalne literarne tradicije, muslimanska, ili, kako bi smo danas rekli nakon preimenovanja te nacije – bošnjačka, hrvatska, srpska i jevrejska”. Time je jasno naznačeno u kojem smjeru će Kazaz taj pojam nadograđivati – smještati će ga upravo u post-jugoslavenski trenutak raslojavanja nekadašnje bosanskohercegovačke identitetske i književne zajednice u tri etničke sfere s prevladavajućim centrifugalnim silama, ocrtavajući njene dominantne etnocentrističke narative (Kazaz 2008).

U tom je kontekstu ovaj rad pokušaj da se, kroz prepoznavanje točki spajanja, nadogradi Kazazov pristup upravo prepoznavanjem konkretnih točaka prevladavanja centripetalnih sila u dijakronijskom presjeku bosanskohercegovačke književnosti, to jest u njenom prikazu u dostupnim i odabranim tekstovima. Izdvajanje i pomnije proučavanje točki spajanja, nasuprot točkama razdvajanja, može rezultirati dodatnim uvidima u složeni konstrukt zajedničke književnosti, ali i novim perspektivama u proučavanju njenog suvremenog trenutka.

2. Prva točka spajanja: usmena lirika

Kako usmena književnost može dvojako obuhvatiti i književnost prije pojave pisanih tragova, ali i književnost koja usporedno s pisanom traje i

dalje, pod pojmom usmene lirike bit će obuhvaćeni također oblici koji su obuhvaćeni objema kategorijama.⁴ Neki od njih datiraju prije same pojave pisma. Međutim, ako ćemo se usredotočiti na moguću funkciju spajanja različitosti, istih onih koje danas predstavljaju bosanskohercegovačku zajednicu, onda bi bilo najuputnije usmjeriti se na one oblike koji se pojavljuju nakon dolaska osmanske vlasti krajem petnaestog stoljeća. Tim je, naime, događajem prekinuta jedna vrsta društvenog, političkog i kulturnog kontinuiteta (onog koji je vezan uz srednjovjekovnu bosansku državu), te otvaranje drugog kontinuiteta koji će od tog trenutka morati računati na novi ucijepljeni identitet koji će postepeno ugrađivati u zajednicu, a to je muslimanski (kasnije bošnjački).

Novi kontinuitet, uz rezultat rata i dolaska Osmanlija kao kolonijalne sile, rezultira otporom stanovništva. A kako je kao temeljni princip organizacije novog društva odabran religijski princip, na (današnjem) bosanskohercegovačkom području razvijaju se zasebno religijske zatvorene zajednice koje sudjeluju u zajedničkim poslovima samo po principu prisile. Usmena književnost, kao najčešći prenositelj emocije i iskustva, tematski je ispunjena teškim političkim i socijalnim prilikama; motivima sukoba i rata. Ako njenu ukupnost podijelimo na lirske pjesme, epske pjesme i pripovijetke, lako je uočiti kako je veći dio tog korpusa vezan uz narodne junake (proizašle iz sukoba s Drugim), traumatične događaje; bilo da se radnja smješta na pozornicu cijelog kolektiva ili u privatnu sferu (Isaković i Popadić 1982; Benac 1955). Pored toga, usmena književnost ukorjenjuje se u tradiciju i naslijeđe, koje ponovno vodi do jedne vrste zatvaranja u zasebne (već postavljene) identitetske sfere.

Međutim, neki segmenti usmene lirike (mimo romansi i balada koje su, ponovno, obojene tradicijski, iako im je tematika univerzalna, kao što su *Hasanaginica* ili *Omer i Merima*) uspijevaju nadići ograničenja tradicije i budućih etničkih identiteta, te se postaviti kao točka doticaja univerzalnog ljudskog iskustva koje se veže uz ljubav, smrt, žalovanje i slične teme (Rizvić

⁴ Pritom je potrebno ograditi se od poteškoća koje se vežu uz usmenu književnost jer izlaze iz fokusa našeg istraživanja. Te komplikacije su vezane uz porijeklo samog književnog teksta: upitnog izvora, autorstva i konkretnog oblika, usmena je književnost dostupna današnjim čitateljima preko zapisanih verzija; a one su podložne interpretaciji onoga tko zapisuje, kao i odabiru verzije koja će biti zapisana. Druga poteškoća je vezana uz proširenu funkciju usmene književnosti: ona se mora pobrinuti za odgoj pripadnika zajednice, čuvanje povijesti, koheziju grupe, upoznavanje s religijom i sl. Za ovo istraživanje je važniji društveno-kulturni kontekst s obzirom na heterogeni sastav zajednice.

1985: 32; Cević 1982; Hadžić 1969). U tom smislu je moguće uočiti kako se u pregledima književnosti ističe pojava sevdalinke kao neobičnog usmenolirskog oblika koji se zbog raširenosti upotrebe uzdigao do svojevrstne metafore bosanskohercegovačke kulture. Izvorno nastala u muslimanskoj varoškoj sredini, raširila se brzo i postala opći najčešći umjetnički oblik izražavanja. Njena forma je rezultat spajanja dviju kultura, starobosanske i orijentalne, a njen sadržaj obilježen je emocijama gorčine, boli i čežnje. Jednako frekventna u svim slojevima i sferama zajednice, nesvodiva na okvire jedne tradicije, samim svojim sintetičkim postankom, ali i daljnjim razvojem, sevdalinka se ističe kao prva točka spajanja svih komponenata bosanskohercegovačke zajednice kroz njihovo ugrađivanje u distribuciju i recepciju tog književnog oblika (Krnjević 1971; Čubelić 1978; Orahovac 1968).

Tome je vrijedno pridodati tezu Ivana Lovrenovića o dvije razine na kojima se odvija funkcioniranje BiH zajednice općenito, a koja posebno dolazi do izražaja u proučavanju sevdalinke (oblika koji dolazi iz sfere svakodnevnog, ili, kako bi teoretičari kulturalnih studija detektirali, s dna društvene hijerarhije, a ne s vrha). Lovrenović primjećuje kako se u visokoj sferi očituju tri odvojena kulturna sistema sa svojim zasebnim politikama, ideologijama i ciljevima. S druge strane, na nižoj razini življene kulture uočavamo prožimanje svih tradicija u jednu cjelinu koja pretpostavlja temelj za konsolidaciju zajednice na svim ostalim razinama, pa tako i na književnoj (Lovrenović 2008). Moguće je gledati sevdalinku kao proizvod te prakse na nižoj sferi. Ona nije opterećena funkcijom pamćenja, prijenosa, povijesti ni kolektiva (kao epska poezija), već se zadržava u sferi pojedinačnog, življenog. I kako takva može predstavljati točku spajanja ove složene zajednice.

3. Druga točka spajanja: početak modernizma

Sve do samog kulturnog napretka početkom 19. st. (koji se podudara s dolaskom Austro-Ugarske vlasti), književnost je većim dijelom vezana uz religijski sadržaj i prateću didaktičku svrhu (ili, u rijetkim slučajevima, uz funkciju povijesnog svjedočanstva kroz formu kronike), a to ujedno znači da će se nastaviti razvijati unutar zasebnih, kulturnih i religijskih, sfera. Društveno-politički i dalje u teškim uvjetima osmanske vladavine (koja postepeno slabi nakon poraza pred Bečom, ali time i otvara prostor lokalnim nositeljima moći), bilo kakvu integraciju priječi stroga razdvojenost na nositelje vlasti i podređene. Književnost u nepriviligiranim zajednicama,

dakle hrvatska i srpska književnost (dodajući i židovsku), imaju vrlo slične poetike na koje se, očito, odražava i sličnost u društvenom i političkom položaju. Kako jedini potencijalni nositelji književnog života dolaze iz redova crkvene hijerarhije, time je sama književnost određena na tematskoj i stilskoj razini. Za to vrijeme, muslimanska književnost, kao književnost zajednice u povlaštenom položaju u političkom, društvenom, pa onda i kulturnom smislu, ima veću slobodu umjetničkog razvoja; uključena je u matricu kulturnog života imperije, te doticaj s različitim umjetničkim i intelektualnim autoritetima Istoka (Barac 1963; Bogičević 1975; Kulenović 1982). Međutim, paradoksalno, nepriviligirane zajednice djeluju prema sličnom poetičkom modelu, u smislu da prevladava didaktična književnost religijskog karaktera, ali, kako su obilježene različitim religijama, posljedično time i sadržajnom stranom književnosti, to se ne može uzeti kao točka spajanja.

Sam period kulturnog procvata tih zajednica nakon dolaska austro-ugarske vlasti 1878. godine ne mijenja situaciju u pogledu stupnja integracije. Novi politički trenutak doveo je samo do nove preraspodjele pozicija moći. U novoj situaciji, muslimanska književnost našla se pred temama preispitivanja svoje pozicije; srpski i hrvatski preporod veže uz sebe religijski istovjetne bosanske zajednice; ilirski pokret ili kasnije jugoslavizam bi mogli biti točka spajanja, ali obuhvaćaju samo pojedine frakcije, razilaženja ubrzo slijede po pitanju načina integracije (monarhizam ili federalizam) itd. (Rizvić 1985: 113–176; Begić 1987: 68). Iz tog razloga, bez daljnjeg ulaženja u pojedinosti političke situacije koja se reflektira na književnu, a u potrazi za drugom mogućom točkom spajanja, potrebno je čekati snažnije odjeke modernističke poetike na ovim prostorima.

Kao dio malobrojne (ali za povijest književnosti značajne) opcije, inspirirane književnim djelovanjem Antuna Branka Šimića, pojavljuju se autori s književnim i vrijednosnim tendencijama koje nastaju preko etničkih granica; te se granice po prvi puta pokazuju kao nevažan faktor u tijeku književnog i kulturnog života.⁵ I muslimanski i hrvatski i srpski pisci me-

⁵ Tako Rizvić (1985: 181) u svom pregledu naslovljenom *Pregled književnosti naroda BiH* konstatira: “ (...) A. B. Šimić je svoje časopise ispunjavao pobunom protiv konvencionalne književne estetike (...), a po odjeku njegovih manifesta i književnih ostvarenja stvarat će stihove, prozu i drame čitav niz mladih pisaca u prvim godinama književnog života Bosne i Hercegovine poslije rata (...)”. Porijeklom iz BiH, Šimić vrlo rano počinje djelovati u zagrebačkim književnim krugovima, čime, osim upisivanja i u hrvatsku nacionalnu književnost,

đusobno su pod jakim utjecajem i intenzivnom komunikacijom, objavljuju u časopisima izvan svojih kulturnih krugova ili nacionalnih granica (recimo, BiH autori u Zagrebu i Beogradu). Jedna od takvih grupa osnovanih bez obzira na nacionalnu ili vjersku pripadnost je i Grupa sarajevskih književnika osnovana 1928. godine; bez jasne zajedničke poetike, ali s jakom težnjom da okupi sve bosanskohercegovačke pisce, organizacijom različitih književnih događanja i objavljivanjem zbornika (Cecić 1982; Lešić 1986; Leovac 1957). Ujedno je ovo razdoblje prvog značajnijeg odjeka domaćih BiH pisaca u regionalnom i širem kontekstu. Stoga ne čudi da je baš na tragu tog zblizavanja, upravo u ovom razdoblju, Jovan Kršić kreirao književno-teorijsku sintagmu “pripovjedačka Bosna” (upravo u jednom od almanaha Grupe sarajevskih književnika) gdje definira objedinjavajuću poetičku maticu (povijesni usud, negativna psihološka stanja, groteska, epska pozicija, primjese orijentalnog senzualizma, lokalnost i epski pripovjedački zamah) (Vučković 1984).⁶ Tako da se ovdje odvija integracija književnika ne samo u bosanskohercegovačkoj kulturi, nego i s kulturama izvan njenih granica.

Zblizavanje možemo prikazati na primjeru trojice autora, ujedno stupova modernističke poetike (točnije, njene rane faze), a to su: Antun Branko Šimić, Miloš Crnjanski i Musa Ćazim Ćatić. Osim međusobne komunikacije i poetičke sličnosti, spomenuti su pisci ujedno inspirirali cijeli niz autora koji su dijelili s njima sličnu književnu poetiku u tadašnjem kulturnom prostoru. To su bosanskohercegovački pisci koji su ukoračili u modernističke poetike, posebno simbolizam i ekspresionizam, okrećući se univerzalnim pitanjima čovjekova postojanja, ponirući u fragmentiranu psihu čovjeka izgubljenog u sredini neostvarenih ideala. U svojevrsnoj koz-

uspijeva postići da književne poetike nadilaze etničke i kulturne granice, intenzivirajući kulturnu komunikaciju između svih bosanskohercegovačkih pisaca, a onda i između Sarajeva (kao njihovog centra) i Zagreba. Kasnije će biti spomenuti i muslimanski i srpski pisci koji dalje šire krug utjecaja (Crnjanski, Ćazim Ćatić). Slične konstatacije o značajnom Šimićevom položaju pojavljuju se i kod Lešića (1986), te u makropedijskom članku “Bosna i Hercegovina” (Cecić 1980).

⁶ Pripovjedačku Bosnu Jovan Kršić, kako nam Vučković (1984: 145–146) citira njegov istoimeni članak objavljen 1966. godine, određuje tematski sljedećim opisom: “Pripovjedačka Bosna predstavlja najoriginalniji ili bolje rečeno najelementarniji deo naše današnje književnosti. (...) književno stvaranje ima impozantno miran tok, bez suvišnog stilizovanja i pretencioznog eksperimentisanja, bez čvrste podloge. (...) Današnji bosanski pripovedači su formalno konzervativni, jer njihova umetnička nastojanja ne idu za tim da dadu novi oblik, nego da obogate i psihološki nijansiraju sadržaj proste realističke pripovetke o ljudima i životu jednog kraja (...)”.

mičkoj umjetničkoj viziji sjedinjenja u patnji i razočaranju, gdje pojedinac prvo pokazuje znakove dezintegracije, a onda se kasnije u neoimpresionizmu sklanja u uređene metafizičke sfere. Bila je to jedna vrsta bijega na koju su se odlučili oni koji su se trudili ostati izvan političkih tokova (Barac 1963; Gabrić Bagarić 2004; Lešić 1986). Kaos je generirao nekoliko mogućih ideoloških pravaca (nacionalizam, komunizam, jugoslavenstvo s brojnim varijacijama), a navedeni pisci su se pred njima zatvarali u zajedničke unutarnje svjetove iz čega je proizašla druga točka spajanja.

4. Treća točka spajanja: Ivo Andrić

Određivanje treće točke spajanja nije bez teškoća jer se radi o odabiru između dvije moguće opcije. Prvi pregledi književnopovijesnih, kritičarskih i sintetskih tekstova mogu rezultirati odabirom socrealizma kao vrlo izglednog kandidata za navedeno mjesto. Radi se o poetičkoj matrici koja se izravno podređuje političko-ideološkim konkretnim ciljevima i izgradnji budućeg društva (i njemu pripadajuće književnosti). Mjestimično nazvana književnošću narodnooslobodilačke borbe, a kasnije socijalističkim realizmom (za naše potrebe, skraćeno socrealizmom), rezultat je nastavka rada književne ljevice prije Drugog svjetskog rata, a koja se pak nadovezala na vrlo malobrojnu struju realističkih pisaca koji su inzistirali na društvenoj kritici u književnosti (Begić 1987; Leovac 1957). I doista, okupljajući pripadnike različitih tradicija i etniciteta, pružajući se preko kulturnih granica unutar, ali i izvan, Bosne i Hercegovine, može se učiniti da bi socrealizam predstavljao točku spajanja. Tako je sve dok detaljniji uvid u istim tekstovima ne otkrije dva problema. Prvi se tiče same njene trajnosti (socrealizam kao poetička matrica vrlo brzo opada sa smanjenjem intenziteta postratnog optimizma, pa su sve brojniji autori koji se njoj odupiru, predvođeni Miroslavom Krležom). Drugi se tiče njene književne kvalitete; sam popis autora i pripadajućih tekstova ne otkriva značajnije doprinose, s izuzetkom dijela opusa Branka Ćopića. Čak i neki od najkvalitetnijih pisaca tog perioda, kao što je Ivo Andrić, pišu prozu koja pokušava udovoljiti dotičnoj matrici, iako ona kasnije neće zauzimati značajniju poziciju u njegovom opusu (Leovac 1957).

Tako dolazimo do imena Ive Andrića, neobične književne pojave u svom prostoru i vremenu koja odudara od očekivanih književnih kretanja, a uskoro se kvalitetom svojih tekstova, kao i utjecajem na cjelokupnu književnost, ističe, a potom izdvaja u zasebnu kategoriju koja ga ostavlja

samog, bez presedana u bosanskohercegovačkoj književnosti. Formiran u književnosti između dva rata, najznačajnije romane objavljuje neposredno nakon Drugog svjetskog rata (iako ih je pisao prije i za vrijeme rata), i to u vrlo kratkom periodu, i time postavlja poetičke ideale ostvarene tri i više desetljeća kasnije (u romanima prvo M. Selimovića, a onda i N. Ibrišimovića i mjestimično D. Sušića). U romanima *Na Drini Ćuprija*, *Travnička kronika*, *Gospođica* te kasnije sredinom pedesetih godina *Prokleta avlija*, Andrić ostaje na tragu realističke proze, ali je i stilski i tematski nadograđuje sasvim univerzalnim ljudskim, modernističkim, dilemama koje se kriju kako u ljudskoj prirodi, tako i u povijesnim kretanjima koje ju omeđuju (Rizvić 1985: 207–214; Milanović 1971). Time je Andrić nagovijestio ponovno vraćanje književnosti koja je posvećena sama sebi; modernizmu. Otvoreni prostor popunjavat će tijekom iduća tri desetljeća cijeli niz autora, s tom tradicijom komunicirat će i suvremeni autori, a njihova je zajednička karakteristika – prelazak preko granica.

Književno i izvanknjiževno djelo Ive Andrića može se shvatiti kao paradigma točke spajanja jer je na obje razine uspijevao relativizirati etničke granice koje su se do tada priječile izgradnju stabilnijeg nad-nacionalnog bosanskohercegovačkog identiteta (i književnosti). Andrić u sebi sjedinjuje hrvatsku i srpsku liniju identiteta, ali izrazom i tematikom on je uronjen u muslimanski svijet dodajući tako i treću komponentu svome složenom identitetsko-umjetničkom amalgamu. Jedno je sigurno, on je pisac Bosne i Hercegovine u svim njenim slojevima (Lovrenović 2008). U njegovim tekstovima su sve etničke zajednice Bosne, sve tradicije i geografski prostori, sve klasne skupine i ideološke orijentacije, svi utjecaji presudni za bosanskohercegovačku kulturu. Iako se radi o realističkim tekstovima po postupku, s folklorom kao postavljenom scenom, samo prividno upisanima u povijesni kontekst, oni ipak tematiziraju univerzalna pitanja poput boli, patnje i bezizlaznosti. Sudbina njegovih junaka je ustvari univerzalna, uzdignuta do simbola, iako je u tematskom smislu uokvirena sasvim konkretnim, bosanskim, povijesnim (ne)prilikama. U svemu navedenom moguće je pronaći argumente za tvrdnju kako se, ovog puta iznimno, radi o jednoj književnoj pojavi koja se može postaviti kao iznimno stabilna točka spajanja unutar bosanskohercegovačke književnosti.

5. Četvrta točka spajanja: šezdesete i sedamdesete

Četvrta točka spajanja je vrhunac stupnja integracije ne samo bosanskohercegovačke književnosti, nego i konsenzusa oko temeljnih načela zajednice koja počinje jedinstveno funkcionirati kao zaseban nad-entitet. U svim odabranim tekstovima sugerirana je ista konstatacija i podastiru se za to brojni argumenti. Činjenica jest da je do uređenja situacije na tom području doprinijelo i uređenje ekonomske i političke situacije. Radi se o periodu od sredine pedesetih do sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća. Postavljanje književne produkcije na osnove uređenog sustava i materijalne infrastrukture dovela je do stabilnog djelovanja niza pisaca koji više nisu imali potrebu napuštati državu i objavljivati u vanjskim časopisima. Intenziviraju se književne aktivnosti poput pokretanja novih nakladničkih projekata, časopisa, institucija, udruženja. Uz velika ulaganja prema fakultetima, školama, knjižnicama i drugim institucionalnim formacijama koje se naslanjaju na književnu djelatnost, kulturni život ne samo da pokazuje najviši stupanj živosti do sada, nego i najviši stupanj integracije. Logično su upravo ti procesi potaknuli rasprave o središnjem pitanju postojanosti bosanskohercegovačke književnosti kao zasebne autonomne sfere. Ako se može govoriti o njenoj prepoznatljivosti, to potiče drugo pitanje koje se tiče elemenata njene razlikovnosti prema drugim književnostima.

Nakon temeljne dvojbe, je li bosanskohercegovačka književnost kompozitna cjelina ili zbroj nacionalnih književnosti, brojni teoretičari, kao što je Midhat Begić (1987), daju argumente za prvu opciju,⁷ a kulturna i šira javnost prihvaćaju takav karakter ove književne sfere. Time je zaustavljena ustaljena praksa prema kojoj su se, do tada, bosanskohercegovački pisci, srpski ili hrvatski, opredjeljivali za pridodavanje Srbiji ili Hrvatskoj, a muslimanski pisci su imali na izbor uklopiti se s jednim ili drugima. Tek se u ovom periodu razvija svijest o zasebnom muslimanskom identitetu i pripadajućoj književnosti kao prepoznatljivoj i zasebnoj, s vlastitom tradicijom, ali kao komponentom šireg okvira zvanog bosanskohercegovačka književnost. Uz te procese se javila i potreba standardiziranja bosanskohercegovačkog jezičnog izraza koji bi trebao ponuditi treću opciju između varijanti srpsko-

⁷ Begić (1987: 67–68) konkretno tvrdi: “Složen nacionalni, etnički i konfesijski sastav sredine razbijao je u prošlosti jedinstvo bosansko hercegovačkog književnog života kao cjeline i otežava i danas svaki pokušaj da se odredi neka strukturna podloga samosvojne cjeline (...). Ali, istovremeno svi su oni u svojim djelima i idejama izražavali i podvlačili i one sastojke svog bića i djela koji ih neodoljivo čine bosansko-hercegovačkim”.

hrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika. Uz naglašavanje posebnog socio-kulturnog i sociolingvističkog konteksta, fleksibilnosti jezične norme, formira se tako nova jezična cjelina, ali u okviru jedinstvene standardizacije zajedničkog jezika (Cecić 1982; Gabrić Bagarić 2004; Milanović 1971).

Od pedesetih do šezdesetih godina, književno se afirmira generacija pisaca koja zbog svog iskustva ima uvjete da razvije svoju poetiku u smjeru krajnjeg individualizma. Lišeni ratnog iskustva i herojske proze, stasali pod oslabljenim utjecajem socrealističke poetike, a snažno pod utjecajem egzistencijalizma, ti pisci kreiraju upravo egzistencijalističku književnost snažnog intelektualističkog prizvuka. U njihovoj prozi dominira junak koji je neprilagođena osobnost u sukobu s okolinom, a u potrazi za odgovorima na temeljna pitanja. Njegovo okruženje je metafizički svijet nastanjen začudnim i nadrealnim elementima za kojima poseže u nedostatku konkretnih odgovora. Jasno je da takva književnost nadilazi uske tradicijske, religijske, kulturološke i druge okvire. Nju su pisali pisci poput Maka Dizdara, Mirka Kovača i Anđelka Vuletića. Nešto kasnije, ta pozicija neodređenosti koja je mjesto susreta i spajanja različitih pisaca će se zadržati, iako će sam poetički prosede pomicati težište od intelektualizma prema konkretnijim temama s naglaskom na izravnosti i provokativnosti (Vitomir Lukić, Alija Isaković, Duško Trifunović i dr.) (Duraković 2015; Krnjević 1967).

U sljedećoj fazi, prema sedamdesetima, modernizam se spaja s tradicijom (u smislu približavanja formi usmenog iskaza, elementima folkloru, povijesnim temama), ali to ovog puta ne dovodi do razdvajanja. I dalje pripadajući autori, istim narativnim taktikama, streme prema istim ciljevima preispitivanja sudbine i mogućnosti pojedinca na sceni povijesnih preslagivanja. U središtu je umjetničkog interesa i dalje ono univerzalno stanje ljudskog kolebanja koje izaziva izgubljenost i mučninu. U tom smjeru djeluju pisci koji ostvaruju vrhunce svog stvaralaštva, danas stupove bosanskohercegovačke suvremene književnosti: Mak Dizdar (*Kameni spavač*), Meša Selimović (*Derviš i smrt*), Derviš Sušić (*Uhode*), Nedžad Ibrišimović (*Ugursuz*) itd. (Kazaz 2004; Lovrenović 1984b). Dalje se sve više poetička matrica disperzira na rukavce, ili čak samo pojedince, koji više ne dijele nikakve sličnosti na razini forme ili sadržaja. Tu više nije moguće prepoznati dominantnu poetiku.⁸ Ukupno gledajući, iako brojni autori nisu spomenu-

⁸ Upravo je tu paradoksalnu situaciju istaknuo Duraković u jednom od svojih eseja tako da čak na istoj stranici detektira dvije značajke bosanskohercegovačke književnosti tog perioda na primjeru poezije. Navodi kako "krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina

ti, čak i suženi prikazani odabir književne produkcije od sredine pedesetih do početka sedamdesetih daje do znanja kako se radi o najvišem stupnju integracije, ali i produkcije, tog, uvjetno rečeno, književnog prostora koje se prostire preko etničkih zajednica. Međutim, tijekom povijesti je svoj najveći politički i društveni slom te zajednice smjestio upravo na spomenutom vrhuncu njenog umjetničkog stvaralaštva i kohezije – postepena dezintegracija jugoslavenskog identiteta i jačanje etničkih identitetskih matrica osamdesetih, te rat devedesetih godina prošlog stoljeća.

6. U potrazi za petom točkom spajanja

Za petom točkom spajanja trebalo bi tragati u korpusu tekstova koji, uz sve ograde i moguća razilaženja u definiciji pojma i njegove prevladavajuće estetike, te komplikacijama u slučaju bosanskohercegovačke proze, pripadaju upravo – postmodernizmu. Komplikacija se odnosi na početak rata, događaj koji je, uz brojne devastacijske učinke, prekinuo jedan očekivani tijekom razvoja postmodernističke književnosti i preusmjerio je u ratnu prozu. Analizirani pregledi i osvrti slažu se oko početka postmodernizma u BiH književnosti, kao i njegovom zaustavljanju u samoj početnoj fazi. To je datum izlaska kulturne knjige priča *Talhe* ili *Šedrvanski vrt* Irfana Horozovića (Bajramović 2010: 82). U tom tekstu imamo destrukciju modernističke metapriče kojoj se suprotstavlja fragmentirani niz osobnih povijesti koje ne povezuje nikakav nad-smisao. Destrukciju dodatno pojačava razorna ironija, uz intertekstualno poigravanje, prekranje i ukidanje granice između visokog i niskog. Početna faza je bila obilježena raslojavanjem u fantastično-distopijski model (Mirko Kovač) i historijski metafikcionalni model (Nedžad Ibrišimović, Ivan Lovrenović). Nakon tog raslojavanja, dolazi do dodatnih grananja poetike u druge smjerove koji su obilježeni zajedničkim nastojanjem destrukcije logocentrizma na svim razinama. Vraćajući se unatrag, jedan od dva navedena modela mogao bi predstavljati potencijalnu točku spajanja. Analizirani pregledi ne sugeriraju takvu mogućnost, vjerojatno zbog njihove kratkotrajnosti u kojoj nisu uspostavili stabilniju poetičku praksu. Njoj se ispriječio rat.

Nakon njege, u književnosti se pojavljuje novi poetički obrazac udaljen od svjetskih postmodernističkih kretanja. Radi se o ratnom pismu koje

bosanskohercegovačka poezija doživljava možda i najznačajnije trenutke uspona i pune afirmacije (...)", sugerirajući time i visok stupanj integracije nacionalne književnosti, da bi već nekoliko redaka dalje napomenuo kako "ni u toj, ni u generacijama koje su uslijedile više nije bilo moguće uspostavljanje neke zajedničke poetike" (Duraković 2015: 144).

uvodi nove imperative u književno stvaranje; obvezu svjedočenja, komentiranja, pridržavanja realističkih tehnika, te snažnog etičkog angažmana koji je usmjeren prema antiratnom stavu. Takva književnost proteže se preko granica etničkih kulturnih zasebnosti, te se približava istom poetičkom modelu, ostavljajući po strani ona rijetka književna ostvarenja koja su ideološki bila orijentirana u smjeru razgraničenja ili zatvaranja, uglavnom slabog umjetničkog dometa (nisu spominjana u analiziranim tekstovima). Spomenuti dokumentarizam modeliran je u naglašeni postmimetizam, što znači da su autori svjesni kako je svaka, ma koliko realistična, naracija na kraju samo konstrukcija proizašla iz jedne od mnoštva mogućih perspektiva. Tu ubrajamo autore poput Darija Džamonje, Nenada Veličkovića, Marka Vešovića, Asmira Kujovića, Milu Stojića, Semezdina Mehmedinovića, Miljenka Jergovića, Muharema Bazdulja, Aleksandra Hemonu, Josipa Mlakića, Ivicu Đikića i dr. (Dedović 2008; Kazaz i Lovrenović 2000).

Tako postavljena poetika ratnog pisma posjeduje izraženiji potencijal za točku spajanja, ako je suditi prema reakcijama nekih teoretičara i povjesničara književnosti (kao što je Enver Kazaz). Međutim, pojavljuje se nekoliko problema koji nas priječe u jasnijem pozicioniranju u ovom slučaju. Prvi je svakako njena kratkotrajnost. Vrlo brzo je zajednički poetički okvir ratnog pisma počeo popuštati, a pisci su iz njega istupali u brojne i zasebne poetičke niše (novorealizam Josipa Mlakića, “nova osjećajnost” Tanje Strupar Trifunović, zadržavanje tradicije “velike priče” kod Mirka Kovača, Miljenka Jergovića i Ivana Lovrenovića itd.) (Kazaz i dr. 2009). Drugi razlog je reakcija ili potvrda književnih teoretičara i kritičara; manjka preglednih tekstova koji bi obuhvatili bosanskohercegovačku književnost tog perioda u cjelini (imamo preglede bošnjačke književnosti i sl.) i unutar nje poetiku ratnog pisma jasnije pozicionirali. Treći razlog je činjenica da među pripadnicima te poetike nedostaje integracije, naročito u godinama nakon rata;⁹ neki od njih kulturnim životom i recepcijom postaju dijelom kulturnih tokova susjednih država (srpski i hrvatski pisci BiH uključuju se u srpsku i hrvatsku književnost, neki od njih, poput Mlakića i Jergovića, postaju i sastavnim dijelom više nacionalnih književnosti, a o toj poliliterarnosti i dvopripadnosti je pisao Zvonko Kovač, 2005). Zatim, u narednom periodu, zbog sukoba oko viđenja bosanskohercegovačkog društva, kao i

⁹ Razdoblje koje će Lovrenović i Jergović (2010) zvati “nezavršeni rat”, i time naglasiti intenzitet sukoba i dezintegracije postratnog društva u kojem se rat nastavlja dugim sredstvima, i u kojem su bilo kakvi oblici povezivanja znatno otežani.

njegovog kulturnog sadržaja, hrvatski pisci istupaju iz sarajevskog PEN-a (Jergović, Lovrenović) i slabi njihova institucionaliziranost unutar tog društva itd. Kanonizacija BiH književnosti vodi se dalje prema etničkim principima, preferirajući neoromantizam i podvrgujući se autokolonijalizaciji (Kazaz 2008; 2012). Zbog navedenih razloga, teško je prema trenutačno dostupnim podacima definirati petu točku spajanja.

7. Zaključak

Cilj rada je bio iščitati preglede bosanskohercegovačke književnosti te u njima uočiti one trenutke u dijakronijskoj ravnini koji bi se mogli interpretirati kao svojevrsne točke spajanja – kao trenuci uočljivog poetičkog zbližavanja koje se odvija na razini cijele bosanskohercegovačke zajednice, a preko heterogenih zona (religijskih, etničkih, tradicijskih, geografskih) koje je ispunjavaju. Nakon što su detektirane četiri točke spajanja (usmena lirika, prva faza modernizma, Andrić, šezdesete i sedamdesete), njihovom usporedbom uočeni su zajednički kriteriji koji bi mogli poslužiti u prepoznavanju novih točaka u suvremenoj BiH književnosti. To su intenzitet, kohezija autora, kohezija čitateljske publike, trajnost, istaknuti predstavnici, te najvažnije – konsenzus znanstvenika i kritičara koji se očituje ili barem naznačuje u njihovim pregledima i sintezama. S tim saznanjem smo krenuli u sagledavanje teorijske literature o suvremenom književnom trenutku i prateće teorijske recepcije. Uočeno je kako bi dva poetička modela (onaj postmodernističke poetike, te poetike ratnog pisma) imali potencijal, ali da ne uspijevaju zadovoljiti spomenute kriterije. Ostaje vidjeti u kojem smjeru će se dalje razvijati suvremena BiH književnost, ali i prateća recepcija teoretičara i povjesničara književnosti o postojećim ili prošlim poetičkim modelima, što će značiti da potraga nije dovršena.

Literatura

- Anderson, Benedict (1990) *Nacija, zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb.
- Čubelić, Tvrtko (1978) *Brige čovjekove i sudbine ljudske u lirskim narodnim pjesmama: antologijski izbor tekstova s komentarima i objašnjenjima : rasprava o lirskim narodnim pjesmama*, Vlastita naklada, Zagreb.
- Bajramović, Muris (2010) *Bosanskohercegovačka metaproza*, Bookline, Sarajevo.
- Barac, Antun (1963) *Jugoslavenska književnost*, Matica hrvatska, Zagreb.

- Begić, Midhat (1987) "Uz književna kretanja u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja", *Raskršća, knj. IV*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo.
- Benac, Alojz i dr. (1955) *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Narodna prosvjeta, Sarajevo.
- Bogičević, Miodrag (1975) *Humanitet stvaranja: iz savremene književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bogičević, Vojislav (1975) *Pismenost u Bosni i Hercegovini: od pojave slovenske pismenosti u IX. v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Brooks, Ann (2007) "Reconceptualizing Representation and Identity", u: Edwards, T., ed., *Cultural Theory*, SAGE Publications Ltd, London, str. 183–206.
- Cecić, Ivo (1980) *Enciklopedija Jugoslavije (Bje-Crn)*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb.
- Dizdar, Mak, prir. (1961) *Panorama savremene bosansko hercegovačke proze*, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Duraković, Enes (2015) *Bosanskohercegovački književni obzori (izabrane studije i eseji)*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb.
- Duraković, E.; Stojić, M.; Vešović, M. (2000) *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo.
- Hadžić, Osman (1969) *Narodne pjesme (lirske, lirsko-epske, epske)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Gabrić Bagarić, Darija (2004) *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.
- Isaković, A. i Popadić, M., ur. (1982) *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Kazaz, Enver (2004) *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo – Zagreb.
- Kazaz, Enver (2008) *Neprijatelj ili susjed u kući – interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija*, Rabic, Sarajevo.
- Kazaz, Enver (2009) "Nacionalni književni kanon – mjesto moći", *Sarajevske sveske, br. 08*.
- Kazaz, Enver (2012) *Subverzivne poetike*, Synopsis, Sarajevo.
- Kazaz, E.; Lovrenović, I.; Kovač, N. (2000) *Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo.

- Kazaz, E.; Lovrenović, I. (2009) *Rat i priče iz cijelog svijeta. Antologija nove bosanskohercegovačke pripovijetke*, EPH Liber, Zagreb.
- Kovač, Zvonko (2005) *Međuknjiževna tumačenja*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Krnjević, Hatidža i dr. (1971) *Narodna književnost. Bosanskohercegovačka književna hrestomatija I.*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Krnjević, Vuk (1967) *Antologija pripovjedača iz Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo.
- Kulenović, Tvrtko i dr. (1982) *Od antičke književnosti do prosvjetiteljstva (svezak 1 i 2)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Lešić, Zdenko (1986) *Klasici avangarde*, Svjetlost, Sarajevo.
- Leovac, Slavko (1957) *Svetlo i tamno (pregled književnosti Bosne i Hercegovine od 1918. do 1956.)*, Džepna knjiga, Sarajevo.
- Lovrenović, I. i dr. (1984) *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici*, Svjetlost, Sarajevo.
- Lovrenović, Ivan (1998) *Unutarnja zemlja*, Duriex, Zagreb.
- Lovrenović, Ivan (2008) "Ivo Andrić, paradoks o šutnji". *ARS XIII*, br. 1–2, str. 1–36.
- Lovrenović, I. i Jergović, M. (2010) *Bosna i Hercegovina: budućnost nezavršenog rata*, Novi Liber, Zagreb.
- Milanović, Branko (1971) *Novija književnost. Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, knjiga III*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Orahovac, Sait (1968) *Sevdalinke, balade i romanse Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo.
- Pešić, R. i Milošević-Đorđević N. (1984) *Narodna književnost*, Vuk Karadžić, Beograd.
- Protrka Štimec, Marina (2008) *Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19.stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, Zagreb.
- Rizvić, Muhsin (1985) *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Vučković, Radovan (1984) "Etape i tipovi posleratne bosanskohercegovačke književnosti (1945–1970)", u: Lovrenović, I. i dr. (prir.) *Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u književnoj kritici*, Svjetlost, Sarajevo.

SUMMARY

Nebojša Lujanović

CENTRIPETAL FORCES AND CONNECTION POINTS IN THE
REVIEWS OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN LITERATURE

Following the term “centripetal forces” created by Zdenko Lešić, which was further theoretically developed by Enver Kazaz, this paper is an attempt at a further derivation of the thesis on the possibility of recognizing specific points in the history of Bosnian-Herzegovinian literature as moments of overcoming these forces. The employed methodology combines the analysis of scientific and critical texts and their contextualization within cultural, but also social-political, conditions. This is what enabled us to identify that in the diachronic perspective of this syncretic culture with a high level of heterogeneity stages of connecting and separating alternate. It was also noticed that these points are largely determined by political and social trends, and that there is a consensus among scientists and critics about these stages. Therefore, the goal is to first detect and separate the stages of literary production that could represent firm connection points, and then to use those insights to analyze specific contemporary Bosnian-Herzegovinian literary moments in which we find possibilities of establishing new connection points. However, their full realization is prevented by the context of social-cultural disunion.

Keywords: *Bosnian-Herzegovinian literature; diachrony; connection points; poetics; identity; ethnicity*